אודסה האקזוטית

איך לכתוב ברוסיה הסובייטית שלא בגסות? איסאק באבל עמד באתגר זה בהצלחה גאונית, מה שמכפיל את האתגר העומד לפני מתרגמיו

איסאק באבל כל הכתבים: כרך ראשון, הסיפורים

איסאק באבל. תירגמה מרוסית: חמוטל בר־יוסף. הוצאת כרמל, 428 עמ', 114 שקלים

מאיה ערד

איסאק באבל כתב את עיקר יצירתו בשנות ה-20, בתקופה הקצרה שבה דומה היה כי בולשוויזם ואמנות יכולים לדור בכפיפה אחת. הריאליזם, לזמן מה, עוד לא היה סוציאליסטי. ובכן, באיזה "ריאליזם" לנקוט? באבל כתב בשילוב מוזר, במבט ראשון, של מציאות גסה ומכוערת, אטמוספירה שעל גבול דמדומי הדמיון, ושפה פיוטית. זהו עולם של גברים אלימים בצורה גרוטסקית – בין אם הם אנשי המאפיה היהודית של אודסה, בין אם הם אנשי חיל הפרשים של בודיוני. אשר לנשים, אלו זונות או קורבנות אונס. כולם, גברים ונשים, דינם לתבוסה: הפושעים של אודסה יפלו בידי הבולשוויקים, חיל הפרשים של בודיוני יוכה בידי הצבאות הפולנים.

ובכן, זהו "ריאליזם" – שהרי באבל חושף את המציאות במערומיה המכוערים ביותר. אלא שזוהי מציאות שעל גבול הבלתי־מציאותי: בניה קריק, הפרשע הצעיר בן אודסה, מסתבך במהלך שוד, ואחד מאנשיו הורג את הפקיד התמים יוסף מוגינשטיין. ומה עושה בניה? הולך לטרטוקבסקי העשיר המופלג, מעסיקו של הפקיד – אותו האיש עצמו שאת חנותו שדד בניה! – וסוחט ממנו פנסיה שמנה לאמו של מוגינשטיין. ומה, בניה קריק נחשב לשודד ורוצח? בוודאי – וגם הופך לגיבור באודסה וזוכה לכינויו "המלך".

או במסעות חיל הפרשים של בודיוני: העיירות השרופות של מערב אוקראינה הן שדה סוריאליסטי ממש של מפגשים בלתי אפשריים לכאורה של כמרים קתוליים, קומיסארים ורבנים. וכל זה, בפיוט של מטאפורות מפתיעות, גשמיות מאוד, מטרידות: "מבעד לדלתות שהתפייחו היכתה שלהבת אש דשנה, אש שיכורה ושמנה. בקרניה העשנות נאפו פני הזקנות, סנטרי נשים רוטטים, חזות מרובבים. זיעה ורודה כדם, ורודה כמו קצף של כלב משוגע, הציפה את החזות הללו שהצטמחו בבשר אדם נודף צחנה מתוקה".

ככה עושים היהודים

באבל כתב מעין ריאליזם מאגי. אמנם, הפרוזה שלו אינה משתמשת בעל־טבעי (שהיה, כמובן, חשוד מבחינה אידיאולוגית בשנות ה-20: הרי בשום אופן אסור היה להידאות כמי שמאמין בקיומה של מציאות על־טבעית). אבל האטמוספירה הספרותית שלו היא של הריאליזם המאגי. אודסה של באבל היא מעין מקונדו – בתוספת כמה וכמה מדורי גיהנום של פוגרומים, דיכוי, רעב ומלחמות.

הריאליזם המאגי נכתב בעיקר מתוך העולם השלישי: הוא הדרך שבה ספרויות "אתניות" הציגו עצמן לעיני העולם המערבי. ובאבל מזכיר לנו זמן רחוק, שבו יהודים הופיעו במרכזי התרבות של אירופה בתור סופרים "אתניים". אודסה של באבל היא מרקחת של אקזוטיקה, עוני מנוול־מקסים, גברים מצ'ואיסטים, אמונות טפלות מוזרות... כך נראינו אנחנו, היהודים, או, אם לדייק, כך בחרנו להציג את עצמנו כדי לשאת חן בעיני קוראינו בני המטרופולין של מוסקווה (ראו, במיוחד, את הסיפור "שבת נחמו", עיבוד של באבל למעשייה הידועה של הרשלי האוסטרופולי, שכל כולה פנייה לקורא הרוסי: "ככה עושים את זה היהודים").

דורות ספורים אחרי באבל, והמקום ה"אקזוטי" הזה של היהודי כבר נשכח: אנחנו בעצמנו בני מטרופולין ואם אנחנו זוכרים את אודסה היהודית, אנחנו מעדיפים לדמיין אותה כמטרופולין התרבותי של הציונות בראשיתה, זו של אחד העם, ביאליק וקלאוזנר. שני הדימויים נכונים ושגויים בה במידה. אכן, יהדות אוקראינה חיתה בניוול של עולם שלישי ממש. מיטב בניה ניסו להיחלץ מן הניוול הזה. ניסיון אחד הוליך אל התרבות הציונית בראשיתה ואל התרבות שלנו, היום, הישראלים. ניסיון אחר, זה של באבל, הוליך אל מוסקווה, אל חיל הפרשים של בודיוני, אל ההרפתקה הקומוניסטית של יהדות רוסיה.

ההרפתקה הזאת נחלה כישלון חרוץ. האקזוטיות של באבל הכריעה את הכף. בסופו של דבר, הקומיסרים קראו ומה ראו? מטאפורות דקדנטיות, פורמליזם, העדרה של התגייסות קונסטרוקטיווית למען המאמץ המהפכני, אפילו התגוללות בוגדנית ממש סביב פרשיות של תבוסה וכישלון. בקיצור: קונטר־רבולוציונר של ממש. מבין קורבנות הסטליניזם, באבל היה קורבן מתקבל מאוד על הדעת. עם כל אהדתו למהפכה, כל עולמו היה זר למגויסות השמחה־בחלקה של "הריאליזם הסוציאליסטי", שהפך לתנאי מוקדם לכל פרוזה סובייטית בשנות ה-30. הוא הוצא להורג ב-1940.

בין רוסית ליהודית

איסאק באבל היה זר לריאליזם הסוציאליסטי, היה מחויב לפרוזה הייחודית, האקזוטית והדקדנטית שלו, בראש ובראשונה מטעמים של סגנון וצורה. הוא לא היה יכול ללא המטאפורות הדשנות, הבלתי־נעימות שלו: הוא יכול היה לכתוב רק באמצעות השילוב המיוחד במינו של גסות ופיוט, שהחל בפרוזה האוקראינית של גוגול והמשיך, למשל, אצל דוסטויבסקי. השילוב הזה אופייני לכמה מהישגי הפרוזה הרוסיים הגדולים של התקופה הסובייטית (עולה על הדעת במיוחד "מוסקבה פטושקי" של ירופייב, עם עובד): ובאמת, איך לכתוב ברוסיה הסובייטית שלא בגסות? האתגר הגדול הוא לשמור על האיזון הנכון שבין גסות ופיוט, לשמר את השירה גם בתוך פרוזת־ערוות־האם של הדיבור העממי הרוסי. באבל עצמו ודאי עמד באתגר זה בהצלחה גאונית ממש, מה שמכפיל את האתגר העומד לפני מתרגמיו: עליהם לא רק לשמור על איזון שבין גסות ופיוט – אלא לעשות זאת בהצלחה המדהימה, ממש, של באבל עצמו.

אודסה של איסאק באבל (בתמונה) היא מרקחת של אקזוטיקה, עוני מנוול־מקסים, גברים מצ'ואיסטים, אמונות טפלות מוזרות. כך נראינו היהודים, או, אם לדייק, כך בחרנו להציג את עצמנו כדי לשאת חן בעיני קוראינו בני מוסקווה

שלונסקי עשה זאת, לראשונה בעברית, ובהצלחה רבה, בדרכו שלו, השלונסקאית. באבל שלו הוא מהודר ומתנגן, וכמובן יהודי מאוד (ותלמודי בעיקר) בסגנון שהוא דווקא הולם למדי במקרה יוצא הדופן של באבל (שהרי שלונסקי ובאבל היוו מעין תמונת ראי: שלונסקי הביא את הרוסיות אל תוך שפה יהודית מאוד. באבל, לעומתו, הביא את היהודיות אל תוך שפה רוסית מאוד).

נילי מירסקי עשתה זאת, לאחר מכן, בהצלחה רבה, בדרכה שלה, האופיינית: בתשומת לב עדינה לדיוק הניסוח העברי, כך שישקף אל נכון את ניסוחיו המקוריים של באבל עצמו.

מירסקי, בתרגומה, הקפידה לשבח את שלונסקי, וחמוטל בר־יוסף, בתרגומה החדש לבאבל, מקפידה לחלוק שבחים למירסקי עצמה. מלכתחילה נדרשה בר־יוסף למלאכת התרגום המחודש משום שכרך זה נועד להיות חלק ממפעל רחב יותר, של כל כתבי באבל – שטרם ניתרגמו במלואם לעברית. זהו מפעל קשה וכפוי טובה במיוחד בחלקו זה, הראשון, היוצא לאור כעת – זה של סיפורי באבל, שיצאו לאור לעברית כבר בתרגומיהם של שלונסקי ומירסקי. אין לומר שבר־יוסף מציעה דרך חדשה לתרגומו של באבל, העולה על זו של קודמיה. נראה שעוד יותר ממירסקי, בר־יוסף משתדלת להיצמד אל המקור הרוסי מחד גיסא, ולכתוב בשפה עברית "חיה" או "טבעית" מאידך גיסא. אלא שלעתים, מרוב נאמנות למקור והיצמדות לסדר המלים הרוסי, התוצר העברי מלאכותי, כמעט לא דקדוקי (כמו "בווהלין לא עוד דבורים", שמירסקי תירגמה: "אין עוד דבורים בווהלין"). והעברית של בר־יוסף, בפי באבל ויצירי דמיונו, נשמעת לעתים קרובות פרוזאית מדי, משונה ובלתי־הולמת ("על הבוקר זה היה יום של תקלות" – תרגום מילולי של אותן מלים יהיה "כבר מהבוקר התחיל יום של טרדות"). כך מופר האיזון השביר שבין הפיוטי לגס וקסמו של באבל מתפוגג.

על אף הסתייגויות אלה, קוראים רבים, ואני ביניהם, יצפו בשמחה לכרך השני של כתבי באבל בתרגומה של בר־יוסף ויהיו אסירי תודה לה על המפעל העצום שנטלה על עצמה.

ספרה של מאיה ערד (עם רויאל נץ) "מקום הטעם: מסות על ספרות ישראלית" ראה אור ב"אחוזת בית"